Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler

Sinem KAYA*

Alev Erkilet, 2010, *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler*, Hece Yayınları, 2. Baskı, s. 424, Ankara – ISBN: 97897558274857

"İslami hareketler diğer Orta Doğu ülkelerinde de mevcut olduğu halde, İslam devrimi neden sadece İran'da gerçekleşti?" 18. yüzyıldan itibaren modernleşme sürecini benzer bir şekilde tecrübe eden Türkiye, Mısır ve İran toplumları İslami hareketler bakımından da benzer özellikler taşımaktadır. Ancak bu benzerliklere rağmen neden devrimin Türkiye ve Mısır'da gerçekleşmediği sorusunun yanıtını arayan Erkilet, Orta Doğu'nun üç önemli toplumunu karşılaştırmaktadır.

İbn Haldun Üniversitesinde sosyoloji profesörü olarak görev yapmakta olan Alev Erkilet, kent sosyolojisi, toplumsal hareketler, sosyal değişme ve modernleşme gibi alanlarda çalışmalar yürütmüştür. *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler: Türkiye, Mısır, İran* adlı doktora tez çalışmasının kitaplaştırılması sonucu vuku bulan eser Ortadoğu'da İslami hareketlerin kökenleri üzerine getirilen indirgemeci değerlendirmelere dışsal açıklamaya dayandıkları için karşı durmaktadır. Alandaki indirgemeci değerlendirmelere karşın İslami hareketleri kökenine inerek yapısal incelemeyi elzem gören Erkilet, tutunduğu tavır ile alana objektif katkı sağlamıştır. İslami gelişmelerin

* Doktorant, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, sinemkaya963@gmail.com, ORC ID: 0000-0003-1585-2428

merkezi konumu olan Orta Doğu toplumları ve İran'da gerçekleşen İslam devriminin Türkiye ve Mısır'da da meydana gelip gelmeyeceği sorusu Erkilet'i bu ülkelerde gerçekleşen İslami hareketleri çözümlemeye, yapısal ve düşünsel özelliklerini analiz etmeye itmiştir. Bu nedenle özellikle İslami hareketlerin büyük ölçüde gerçekleştiği 19. ve 20. yüzyıldaki gelişmelere odaklanılmıştır.

Eser, giriş ve sonuç bölümlerinin dışında beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ana tezinin bütünlüklü bir şekilde verildiği giriş bölümünde öncelikle Orta Doğu'da gerçekleşen İslami hareketlere yönelik yapılan batılı araştırmaların oryantalist tutumlar sergilediği tespit edilerek konunun Orta Doğuluların gözünden değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle öncelikle belirtilen ülkelerin kendi lider ve temsilcileri tarafından kaleme alınan eserler incelenmiş ve toplumlarda gerçekleşen hareketler faktörleri ile karşılaştırılmıştır. Toplumsal düzen içerisinde meydana gelen dinamizmin anlaşılması açısından birinci bölümde "Toplumsal Hareketler" kavramı üzerine kuramsal bir çerçeve sunulmaktadır. Bu bölümde toplumsal hareketler kavramı ve bu kavram ile ilişkili olan kavramlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaktadır. Sistematik bir şekilde toplumsal hareketin tartışıldığı bu bölümde düzeni reddetmenin bir türü olan devrimin bütünsel süreci kapsayan topyekûn devrim üzerinde durulduğu vurgulanmıştır. Toplumsal hareketler üzerine literatür tartışması yapılan bu bölümde Erkilet, konunun daha iyi anlaşılması açısından benimsenen tanımları açıkça belirtmiştir. Devrim olgusunun daha iyi anlaşılması için hangi kökenli olduğu önemlidir. Topyekûn devrim diğer devrim türleri olan saray devrimi, siyasal devrim ve askeri devrimden farklıdır. Çünkü siyasal ve saray devrimini gerçekleştiren failler otoriteyi sağlayan güce yakındır. Ancak topyekûn devrimdeki failler toplumsalın çoğunluğu tarafından egemen yapının değiştirilmesine yönelik gerçekleştirilir. Tam da bu noktada Erkilet, konunun gereği topyekûn devrim üzerinde durmaktadır. "İslam, tüm toplumsal kurumları ilgilendiren bir değer ve normlar bütünü olduğundan, İslam'ın devrimci versiyonlarının da siyasal bir devrimden çok, bütünsel bir devrime yönelmeleri doğaldır" (s.48).

"Sosyolojide Din/İdeoloji, Modernleşme ve Devrim Olgusuna Yaklaşımlar" başlıklı ikinci bölümde konunun netleşmesi için Erkilet, dinsel nitelikli olan toplumsal hareketleri sosyolojideki kuramsal yaklaşımlar ile ele almaktadır. Toplumdaki ani değişimleri nedenleri ile açıklamak üzere geliştirilen yaklaşımların sınıflandırması yapılmak-

tadır. Öncelikle toplumun bütünsel varlığının devamına önem veren işlevselci yaklaşım üzerinde durulur. İşlevselci yaklaşım, devrime yol açacak etkenlerin oluşmaması için toplumsal basıncı azaltacak emniyet supabı metaforunu kullanır. "Marx'ın Mutlak Mahrumiyet Yaklaşımı" alt başlığı altında Marksist teoride olduğu gibi devrim, ekonomi ile ilişkilendirmekte ve devrimin ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede ciddi geçim sıkıntısı çeken proleterler tarafından gerçekleştirileceği savunulur. Bir diğer alt başlık ise "Alexis de Tocqueville'in Göreli Mahrumiyet Yaklaşımıdır" Adından da anlaşılacağı üzere göreli mahrumiyet yaklaşımında devrim, Marksist düşüncede olduğu gibi yalnızca ekonomik yoksulluk yaşandığında değil toplumların ilerleme ve gerileme dönemlerinde de gerçekleşmesi mümkün bir olgudur. Bu bölümde son olarak ele alınan yaklaşım ise "James C. Davies'in Beklenen İhtiyaç Tatmini Yaklaşımı"dır. Bu yaklaşıma göre toplumda yaşanılan düzen bozukluğu, toplumsal koşulların bireylerin beklentilerini karşılamadığı zamanlarda ortaya çıkar. Ayrıca bu yaklaşım Marx ve Tocqueville'in yaklaşımının bir sentezi niteliğindedir. Erkilet, toplumsal yapı içerisinde gerçekleşen değişikliklerin kökenlerine yönelik değerlendirmelerde bulunan bu yaklaşımları İslami devrimi açıklamada yetersiz görmekte ve bu tespitini açıkça ifade etmektedir. "İslami hareketler açısından, devrim olgusunun temelinde "Allah rızası" düşüncesi vardır. Onlara göre, Allaha iman, başka her şeyin ve herkesin rızasını kazanmaktan vazgeçmeyi gerekmektedir" (s.138). Bu nedenle pozitivist ve rasyonalist çıkarları doğrultusunda hareket eden Batı toplumu ile rasyonel olmayan düşünceye sahip İslam toplumunu yapısını Batı kökenli kuramlar ile analiz etmek doğru olmayacaktır. Erkilet, bu noktada "İslami hareketler üzerine yapılacak sosyolojik çözümlemelerin temelinde "mümin insan"a ilişkin temel kabullerin yer alması gerektiğini" (s.138) vurgular. Ayrıca yazar bu tespiti ile girişte belirtmiş olduğu Orta Doğu'da gerçekleşen toplumsal hareketlerin indirgemeci düşüncelerden arındırılarak kendi toplumsal olguları içerisinde tekrar analiz edilmesi gerektiği tezini doğrulamaktadır.

Üçüncü bölüm "Türkiye'de Modernleşme ve İslami Hareketler" başlığını taşımaktadır. Bir zihniyet değişimi olan modernleşme, modern olmayan toplumların yaşadığı ilerleme amacı güden süreci kapsamaktadır. Batı coğrafyasının tarihsel sürecinde kendini gerçekleştiren modern toplum anlayışı, Batı dışı toplumlarda ilerlemenin sağlanabilmesi için öncelikle gerçekleştirilmesi gereken anlam biçimidir. Modernleşme için elzem olan bu anlam biçimi toplumun çeşitli yapı-

larını şekillendirir. Osmanlı'da ise modernleşme öncelikle ordudaki askeri düzenlemeler ile gerçekleştirilmiştir. III. Selim döneminde başlayan modernleşme süreci 1830'larda söylem olarak yaygınlaşmaya ve 1923'te cumhuriyetin kurulması ile toplumun tüm kurumlarında hızla kendini göstermeye başlamıştır. Ancak Batı merkezli gerçekleşen bu değişim, toplumun dini yaşamına müdahale eden tavır sergilediğinden ötürü halk tarafından tepki görmüş ve İslami hareketlerin oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca Ali Şeriati, Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub gibi çağdaş İslam düşünürlerinin kaleme almış olduğu eserlerin tercümeleri, İslam'ın bugün ve her zaman yaşanabilir bir din olduğunu vurgulayarak modernitenin savunduğu laik düzene karşı toplumsal hareketliliğin oluşmasında etkili olmuştur. Erkilet, çalışmasında özellikle radikal değişiklik talep eden 1960'lı yıllarda ortaya çıkan Hizbu't Tahrir, Ercümend Özkan'ın *İslam Partisi ve İktibas Dergisi* çerçevesinde yürüttüğü hareketleri analiz etmektedir. Erkilet, Hizbu't Tahrir, Ercümend Özkan ve İktibas Dergisi'ni İslami hareketler bağlamında seçmesinin nedenlerinden biri "Sanık Ercümend Özkan savunmasında İslam devletinin, kurulacak İslam rejiminin faydalı olacağına inandığını, bu uğurda mücadeleye katılacağını, yüz seneye mahkûm olsa dahi çıkınca yine çalışacağını…mevcut anayasa nizamını ve TCK'nın hükümlerini, bu İslam partisi karşısında batıl saydığını…açıkça bildirmiş" (s.177) olmasıdır. Hizbu't Tahrir hareketinin ise doğrudan hazırlamış olduğu anayasal ve ekonomik sistem tasarısı İslam devleti kurma gayesini doğrulamıştır. Ancak bu harekete karşın Türkiye'de çeşitli tepkiler doğmuş ve hareket faaliyetlerini gerçekleştirememiştir. Hizbu't Tahrir hareketi içerisinde yetişen Ercümend Özkan, Türkiye düzenini eleştirerek yerine İslami düzen getirilmesini elzem görmüştür. İslam Devletinin kurulması ile Türkiye'deki toplumsal hayatın düzenleneceğini savunan Özkan ve Hizbu't Tahrir hareketi modernleşen Türkiye'nin değer değişiminden etkilenmiştir. Ayrıca Türkiye'de gerçekleşen İslamcı hareketlerin toplumsal düzene getirmiş olduğu radikal eleştiriler halk nezdinde onaylanmadığı için yaygınlaşamamıştır. Erkilet'in bu verileri Ercümend Özkan ile birebir görüşmeler sonucunda elde etmesi Türkiye'de gerçekleşen hareketlerin değerlendirilmesi açısından nitelikli kılmıştır.

"Mısır'da Modernleşme ve İslami Hareketler" adlı dördüncü bölümde modernleşmeye öncülük eden Mehmet Ali Paşa ve Türkiye'deki gibi askeri merkezli başlayan modernleşme süreci değerlendirilmektedir. Mısır'da Türkiye'ye nazaran ilk zamanlar halka indirgenmeyen

muhafazakâr bir modernleşme süreci görülmektedir. Ancak 1855'lerde Batı ülkeleri tarafından başlatılan misyonerlik ve okullaşma faaliyetleri, Fransız kültür ve ticari hareketlenin canlanması gibi girişimler, Batı kültürünün Mısır toplumuna nüfuzunu arttırmıştır. Bu artış her ne kadar gelişen bir devlet modeli sunsa da sömürgecilik faaliyetleri Mısır halkının rahatsızlık duymasına ve halkın 1952 sonrası Nasır döneminde öze dönüş çabasına girmesine neden olmuştur. Halk tarafından desteklenen öze dönüş çabası öncelikle Arap ülkeleri ile birleşmeyi amaçlasa da başarısız bir şekilde sonuçlanmıştır. Erkilet, "Mısır'ın Orta Doğu'da en fazla İslami hareketi barındıran ülkesi olduğunu rahatlıkla" (s.229) ifade eder. Çünkü Mısır'da kayıtlı 29, kayıtsız ise 60 civarında İslami grup bulunmaktadır. İslami hareketlerin en etkilisi olan ve okul işlevi gören İhvan özel bir önem taşımaktadır. Bu nedenle Erkilet, diğer İslami hareketleri anlamak için İhvan'ın anlaşılmasını elzem görmektedir. Hasan el-Benna tarafından kurulan İhvan-ı Müslimin hareketi Mısır'ın İngiliz hakimiyetinden kurtarılması gerektiğini ve İslam'ın bir hayat düzeni olduğunu savunmuştur. Okul arkadaşları ile birlikte kurduğu cemiyette iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmayı amaçlamışlardır. Halkın bir arada bulunduğu ortamlarda konuşmalar yapan Benna, İslam'a hizmet yolunda kardeş olanları ifade eden Müslüman Kardeşler Teşkilatını kurmuştur. Halkın çeşitli birimlerinde faaliyet gösteren İhvan hareketi hızla gelişmiştir. Ancak mevcut siyasal yönetimi tehdit ettiği gerekçesi ile 1948 yılında hareketin üyeleri tutuklanmış 1949 yılında ise Hasan el-Benna vurularak öldürülmüştür. Benna'dan sonra İslami düzeni kurmak için düşünsel bir lider olarak tanımlanan Seyyid Kutub, İhvan'a öncülük etmiştir. Mısır'daki İslami hareketler silsilesinde kendisinden öncekileri reddetmekten ziyade eleştirerek ilerleyen bir yapı görülmektedir. 1965 yılında İhvan hareketleri durdurulmak istenmiş üyeleri tutuklanarak işkencelere maruz kalmıştır. 1966 yılında Seyyid Kutub'un idamı gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte İhvan üyelerine cezaevlerinde uygulanan baskı ve şiddet kitlelerin geri çekilmesine neden olarak hareketi yalnızlaşmaya mahkûm etmiştir.

Beşinci bölüm "İran'da Modernleşme ve İslami Hareketler" kitabın son bölümüdür. İran modernleşmesi Mısır'da olduğu gibi savunmacı bir modernizasyon ile başlamıştır. Batılı teknolojiler karşısında Ruslara karşı yenilgiye uğrayan Abbas Mirza, öğrenim görmeleri için beş öğrenciyi İngiltere'ye göndermiştir. Çeşitli dallarda eğitim alarak İran'a dönen bu öğrenciler Saray'da görevlendirilerek saray erkanı-

nın çocuklarına eğitim vermeye başlamışlardır. Batı'nın siyasal rejimine hayranlık duyarak İran'a dönen entelektüel kesim, ilerlemenin sağlanabilmesi için din adamlarının siyasetten uzak, hükümet işlerine karışmayan bir kesim olarak kalması gerektiğini savunmuşlardır. Abbas Mirza, sonrasında Muhammed Şah, Batı'ya öğrenci göndermeye devam etmiştir. Batılı tarzda eğitim alan ve İran'a dönen aydın kesim İran'ın hızlı bir şekilde modernleşmesi gerektiğini düşünmüştür. Ancak İran kültürel yapısını göz ardı eden aydınlar halkın nazarında değersizleşmeye ve halkın din adamlarına daha çok bağlanmasına sebebiyet vermiştir.

1900'lere gelindiğinde ulusçuluk fikrinin yayılması, tercüme eserlerin kazandırılması ve ilk özel gazetenin basılması ile sistematik bir modernleşmenin Türkiye gibi İran'da da gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye ile eş zamanlı gerçekleşen bu girişimler dikkat çekicidir. Bir diğer mesele ise İran'da dini merkezli eğitimin yanında laik eğitim veren kurumların faaliyet göstermeye başlamasıdır. Laik eğitim kurumları, çocukların ahlakını bozduğu gerekçesi ile ulema kesim tarafından eleştirilmiş ve ulemanın bu düşüncesi halk tarafından desteklenmiştir. Ancak 1925 yılında devletin başına gelen Rıza Şah ile Türkiye'deki gibi toplumun birçok kurumunda hızlı laikleşmeye ve ulema kesim işlevsizleştirilmeye başlanmıştır. Dinsel ilkeleri, toplumsal yaşamdan uzaklaştıran modernizasyon süreci toplum tarafından kabul görmemekle beraber İslami hareketlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

"1979 İran İslam devriminin gerçekleşmesinde iki akımın etkin olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Ali Şeriati'nin başlattığı ve daha çok laik eğitim görmüş aydınlar arasında rağbet gören hareket, diğeri ise daha çok halk katmanlarına hitap eden, onların diliyle konuşan Humeyni'nin ulema hareketiydi. İran devrimi esas itibariyle bu iki akımın kesişmesinden doğmuştur" (s.321). Erkilet, İran İslami hareketleri incelerken özellikle devrimin gerçekleşmesinde önemli olan bu iki akım üzerinde durmaktadır. Devrimin önemli ismi olan Şeriati, çocukluğundan itibaren geleneksel ilmi ortamlarda yetişmiş ve Fransa'da laik eğitim almıştır. Laik bir eğitim alması gençlere hitap etmesini kolaylaştırmış, Humeyni'nin önderliğinin onaylanmasına zemin hazırlamıştır. Şeraiti, modernleşmeyi bir tür tüketim alışkanlığı ile tanımlamaktadır. Kapitalist düzenin sunmuş olduğu ihtiyacın dışındakileri tüketme ve Batılı tarzda görünme çabası sömürülmeye yol açmaktadır. Şeriati'ye göre sömürge ülkesine dönüşmemek ve kültürel mirası korumak için öze dönüş gerçekleştirilmelidir. Bu ise aydın-

lar aracılığıyla gerçekleştirilecektir. Şeraiti bir aydın olarak bu görevi yerine getirebilmek için Hüseniyye-i İrşad programı altında İslam dirilişini gerçekleştirmek ister ancak 44 yaşında şehit edilir. Ölümünden sonra Şeraiti'nin yazmış olduğu eserler ve fikirleri öncülüğünde İslami hareketler kurulmuş ve İslam devriminin gerçekleşmesinde önemli bir isim olarak yerini almıştır. Bir diğer isim ise Ayetullah Humeyni'dir. Halk tabanına hitap eden Humeyni devrim için gerekli maddi desteği halktan sağlayabiliyor ve camilerde İslam devriminin alt yapısını oluşturacak toplantılar düzenliyordu. Kuran ve sünnete dayanan hükümler ile İslam devleti kurmayı amaçlayan Humeyni hedefine halkın desteği ile 1979'da ulaşmıştır.

İslam devriminin neden sadece İran'da gerçekleştiğini çözümlemeyi amaçlayan eserde öncelikle Türkiye, Mısır ve İran modernleşmesinde etkili olan yapı ve faillere yer verilmektedir. Her ülkede sürekllik gösteren İslami hareketler ve bu İslami hareketlerin toplum üzerindeki etkisi sosyolojik analize tabi tutulmaktadır. Kitabın öncelikle belirlediği temel hipotezler doğrultusunda çözümlemelerin yapıldığını söylemek mümkündür. Okuyucunun konuyu daha iyi anlaması için her bölüm kendi içerisinde bütünlüklü bir şekilde sunulmakta ve karşılaştırma yapmaya imkân sağlamaktadır. Ayrıca güncel tartışmalar teşkil etmeyen eserin sonuna fotoğraflar bölümünün eklenmesi eseri daha nitelikli hale getirmiştir. Kapsamlı bir kaynakça sunan eserde ayrıyeten Türkiye'deki İslami hareket içerisinde bulunan Ercümend Özkan ile yapılan birebir görüşme esere önemli katkı sağlamıştır.

Alev Erkilet'in kaleme aldığı eserin merkezinde olan ülkelerde her ne kadar değişiklikler meydana gelmiş olsa da devrimin neden İran'da gerçekleştiği sorusunu cevaplaması İslami hareketlerin yapısal özelliklerini analiz ederek ulaşmasına engel olmamıştır. Teorik bir çerçeve sunularak literatüre kazandırılan bu eserin anlaşılır bir dile sahip olduğunu ve alanda çalışmalar yürütecek bireyler için önemli tartışmalar barındırdığını söylemek gerekir.